ePublishing

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

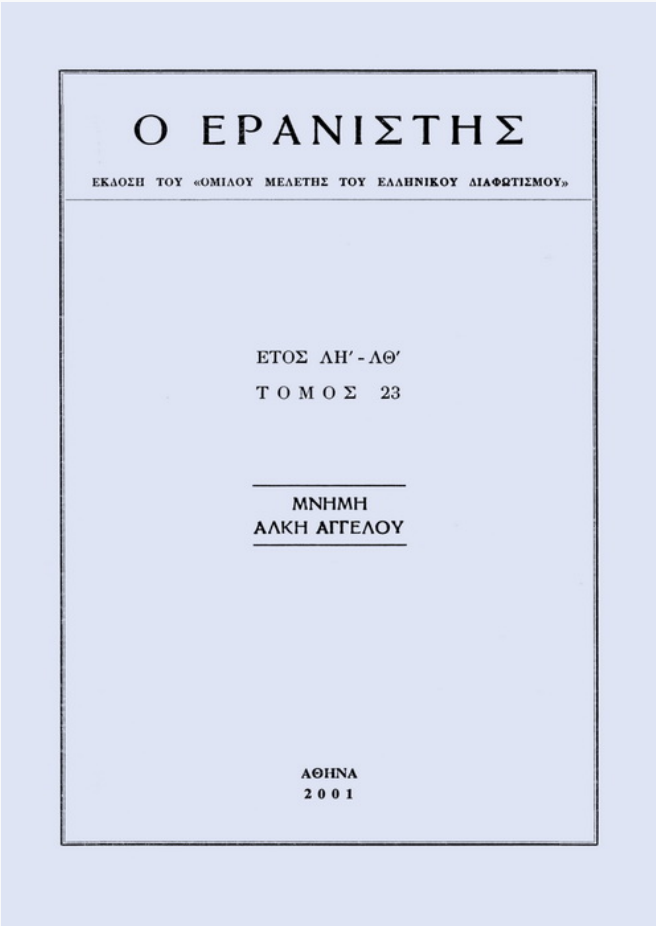

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΛΗ' - ΛΘ'

ΤΟΜΟΣ 23

ΜΝΗΜΗ
ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ
2001

Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του Θεοδώρου Καβαλλιώτη

Νίκος Κ. Ψημμένος

doi: 10.12681/er.156

To cite this article:

Ψημμένος Ν. Κ. (2001). Η περί εμφύτων ιδεών επιχειρηματολογία του Θεοδώρου Καβαλλιώτη. *The Gleaner*, *23*, 97–113. https://doi.org/10.12681/er.156

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 25/01/2026 11:42:01

Η ΠΕΡΙ ΕΜΦΥΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ τοῦ Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτη [Μοσχόπολη 1718 (;) - Μοσχόπολη 1789] στὸ ἐπίμετρο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Εὐσταθίου Ν. Κεκρίδη[1] ἀπὸ τό, ὅσο γνωρίζουμε, μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα χειρόγραφο τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης τῆς Σιάτιστας[2] ἡ συζήτηση γιὰ τὴ συνεισφορὰ στὶς πνευματικὲς διεργασίες τοῦ δούλου Γένους τοῦ «ἱεροκήρυκος καὶ πρωτοπαπᾶ»[3] ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ διάσημου διδασκάλου γραμματικῶν καὶ φιλοσοφικῶν κυρίως μαθημάτων στὴ «Νέα Ἀκαδημία» τῆς γενέτειράς του μπορεῖ πλέον —ἐνδεχομένως καὶ ἐπιτέλους— νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ δίχως ἄλλο ἀξιοσπούδαστο τρίγλωσσο λεξικό του *Πρωτοπειρία*,[4] ποὺ πρὶν ἀπὸ δύο περίπου δεκαετίες βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἰδιαίτερου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ γερμανόφωνων ἐρευνητῶν.[5] Ἡ μελέτη τοῦ περιε-

1. Πρβ. Εὐστάθιος Ν. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης (1718; -1789) — Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους*, ἐκδ. Παρουσία, Ἐκκλησία καὶ θεολογία ἀρ. 4, Καβάλα 1991, σ. 179-282 (στὸ ἑξῆς: *Μεταφυσική*).

2. Τὸ χειρόγραφο, ποὺ συναποτελεῖται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς *Μεταφυσικῆς*, τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* καὶ τώρα ἀπόκειται στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς Σιάτιστας, περιγράφει ὁ Κεκρίδης μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ συντομία στὶς σ. 171-175 τῆς διατριβῆς του. Φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου διαθέτει τὸ Κέντρο Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας (Κ.Ε.ΝΕ.Φ.) τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

3. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὅ.π., σ. 179 (σημείωση). Στοὺς τίτλους τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται ὡς «σοφολογιώτατος διδάσκαλος» (πρβ. Ε. Ν. Κεκρίδης, ὅ.π., σ. 176 καὶ 177).

4. Ὁ πλήρης τίτλος του: *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου, Καὶ Αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου, Ἱεροκήρυκος, Καὶ Πρωτοπαπᾶ Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχοπολίτου ξυντεθεῖσα, Καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα Δαπάνῃ τοῦ Ἐντιμοτάτου, καὶ Χρισιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρικούπα, τοῦ Κοσμήνσκη ἐπιλεγομένου ἐν πατρίδι Μοσχοπόλεως. Ἐνετίησιν ,αφο'. 1770, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι.*

5. Πρβ. Theodoros Anastasiu Kavalliotis aus Moschopolis, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis... gedruckt 1770 in Venedig. Neu bearbeitet, mit*

χομένου τόσο τῆς ἤδη δημοσιευμένης *Μεταφυσικῆς* ὅσο καὶ τῶν χειρόγραφων ἀκόμη πραγματειῶν του γιὰ τὴ *Λογικὴ*[6] καὶ τὴ *Φυσική*,[7] ποὺ στὸ σύνολό τους θὰ πρέπει, ὅπως ὑποθέτουμε, νὰ διασώζουν —σὲ γενικές, ἔστω, γραμμὲς— τὰ διαγράμματα τῶν ἀντίστοιχων παραδόσεων τοῦ Καβαλλιώτη «ἐν τῇ νεωστὶ ἱδρυθείσῃ σχολῇ τῆς ἰδίας πατρίδος», ὅπου ἀνέπτυξε σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστική, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητά του,[8] θὰ μᾶς ἐπιτρέψει ὄχι μόνο νὰ ὁριοθετήσουμε πληρέστερα καὶ ἀκριβέστερα τὶς διαστάσεις τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνουμε —ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον— τὶς ὅποιες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκέψη προπάντων τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (Κέρκυρα 1716 - Μονὴ Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέφσκι κοντὰ στὴ Μόσχα 1806), ποὺ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἦταν ὁ τρίτος στὴ σειρὰ καὶ ἀναμφίβολα ὁ σημαντικότερος διδάσκαλός του στὴ φιλοσοφία[9] μετὰ τὸν ἀριστοτελικὸ Ἰωάννη Χαλκέα (Μοσχόπολη 1667 - Μοσχόπολη πρὶν ἀπὸ τὸ 1740)[10] καὶ τὸν νεωτερικὸ Σεβαστὸ Λεοντιάδη (Κα-

---

dem heutigen Zustande der albanischen Schriftsprache verglichen, sowie mit Einführung und Register versehen von Arnim Hetzer. Albanisch - Deutsch - Neugriechisch - Aromunisch. Balkan-Archiv, Neue Folge - Beiheft 1, Helmut Buske Verlag, Ἀμβοῦργο 1981 καὶ Arnim Hetzer, «Neues zu Kavalliotis *Protopeiria*», *Balkan Archiv*, Neue Folge 8, Ἀμβοῦργο 1983, σ. 95-158. Πρβ. ἐπίσης τὶς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις τοῦ Max Demeter Peyfuss στὴ μελέτη του «Marginalien zu Theodor A. Kavalliotés», *Oesterreichische Osthefte* 27 (1985), 381-388.

6. Γιὰ τὴ *Λογικὴ πραγματεία*, μέρος τοῦ κυρίως κειμένου τῆς ὁποίας ἐξέδωσε ὁ Χρῆστος Π. Μαραζόπουλος (*Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.* 6, Ἰωάννινα Φθινόπωρο 2000, 34-35), πρβ. Andrei Pippidi, «Un manuscrit de la *Logique* de Théodore Cavalliotis», *Revue des études sud-est Europeennes* 17 (1979), 417-424 [μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Ρωξάνης Ἀργυροπούλου στὸν *Ἐρανιστὴ* 16 (1980), 299-300: «Δανιὴλ Φιλιππίδης ἢ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης»] καὶ Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.*, σ. 111-117, ποὺ ἐξέδωσε καὶ τὸ προοίμιό της (σ. 176-177).

7. Πρβ. Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.*, σ. 118-130 (σύντομη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς *Φυσικῆς πραγματείας*) καὶ σ. 177-178 (ἔκδοση τοῦ προοιμίου της).

8. Πρβ. Max Demeter Peyfuss, *ὅ.π.*, σ. 385-386, καὶ Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.*, σ. 70-104. Τὸ προσαρμοσμένο στὸν δικό μας λόγο παράθεμα προέρχεται ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν χειρογράφων τῆς *Λογικῆς πραγματείας* [πρβ. Andrei Pippidi, *ὅ.π.* σ. 420 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἱδρυθείσῃ σχολῇ») καὶ Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.*, σ. 176 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἱδρυθείσῃ νεωστὶ σχολῇ»)], ἀλλὰ καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* (*ὅ.π.*, σ. 177: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἱδρυθείσῃ σχολῇ»).

9. Πρβ. Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.*, σ. 50.

10. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 41. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χαλκέα βλ. Ζαχαρίας Ν.

στοριὰ 1690 - Καστοριὰ 1765),[11] τὸν γνωστὸ μαθητὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Ἀνθρακίτης Ζαγορίου 1660 - Γιάννινα πρὶν ἀπὸ τὸ 1749).[12] Μιὰ πρώτη συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει ἡ διερεύνηση καὶ ἑρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῶν ὅσων ὁ Καβαλλιώτης ἀναπτύσσει στὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» τῆς *Μεταφυσικῆς* του[13] προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα δύο βασικῶν θέσεών του —τῆς θέσης του πὼς «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ»[14] καὶ τῆς θέσης του πὼς «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι».[15]

Οἱ δύο θέσεις, ἡ ἀλληλουχία τῶν ὁποίων εἶναι βέβαια προφανὴς καθὼς ἡ δεύτερη ἐπιστηρίζεται στὴν πρώτη κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἁπλὴ συνέχειά της καὶ ἴσως ὡς ἁπλὴ συνέπειά της, δὲν πρωτοδιατυπώνονται στὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη. Ἤδη ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς (Χαβριάτα Κεφαλλονιᾶς 1700 - Χαβριάτα 1754) στὸ *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς*, ποὺ μετέγραψε ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 465 κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους,[16] διαφοροποιεῖ τὴ γνωσιοθεωρία τῶν

Τσιρπανλής, *Τὸ ἑλληνικὸ κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθηταί του (1576-1700) — Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων ἀρ. 32, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669-671, καὶ Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 111-114.

11. Πρβ. Ε. Ν. Κεκρίδης, *ὅ.π.* Κατὰ τὸν Andrei Pippidi (*ὅ.π.*, σ. 421), στὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τῆς *Λογικῆς πραγματείας*, ποὺ ἐναπόκειται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἐπιδράσεις τῶν φιλοσοφικῶν παραδόσεων τοῦ Λεοντιάδη.

12. Γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη πρβ. κυρίως τὶς ἐργασίες ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια: Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ Τετράδια'», *Ἑλληνικὰ* 45 (1995), 111-127· Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη 'Πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἰωαννίνων' ὡς ἱστορικοφιλοσοφικὴ μαρτυρία», *Δωδώνη* Γ', τ. ΚΕ' (1996), 29-38· Στέφανος Δ. Τσιάλος, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ὁ «φιλοσοφῶν διαφόρως ἀπὸ τοὺς Ἀριστοτελικούς»*, Ἰωάννινα 2001. Πρβ. ἐπίσης Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἕνα ἄγνωστο φιλοσοφικὸ τετράδιο τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη» (ὑπὸ δημοσίευση στὴ *Δωδώνη*).

13. Πρόκειται γιὰ τὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς* (*ὅ.π.*, σ. 262-272).

14. *Ὅ.π.*, σ. 265.

15. *Ὅ.π.*, σ. 266.

16. Μέρος του δημοσιεύτηκε στὸν δεύτερο τόμο (: *Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας - Μετακορυδαλικὴ περίοδος*) τῆς «Ἀνθολογίας κειμένων», μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ*

περιπατητικῶν, ποὺ δέχονται πὼς «κάθε νοερὰ ἰδέα καὶ ἔννοια ἢ ἐπίληψις ἔχει ἀρχὴν τὰς αἰσθήσεις»,[17] ἀπὸ τὴ γνωσιοθεωρία τῶν καρτεσιανῶν, ποὺ «διαιροῦσι... τὴν ἰδέαν εἰς ἔμφυτον καὶ ἐπείσακτον»[18] καὶ παρόλο ποὺ —ὅπως δὲν παραλείπει νὰ σημειώσει— «δὲν βεβαιώνει καὶ δὲν ὁμολογεῖ μήτε τὴν μίαν μήτε τὴν ἄλλην»,[19] τελικὰ «φανερώνει» τὰ «δικαιώματα» τῶν δεύτερων ἔναντι τῶν πρώτων παραθέτοντας μὲ συντομία τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τους καὶ καταγράφοντας ἐπιγραμματικὰ τὸ πρῶτο γενικὸ συμπέρασμά τους: «Ἄρα ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας. Ἕπεται οὖν νὰ τὰς δέχεται ἀπὸ τὸν Θεόν.»[20]

Τὴ διδασκαλία τῶν καρτεσιανῶν γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες ἀναδιατυπώνει μετὰ τὸν Δαμοδὸ καὶ ὁ Βούλγαρης —παραπέμποντας μάλιστα σχεδὸν μὲ ἀκρίβεια στὶς *Meditationes de prima philosophia* τοῦ René Descartes (La Haye/Touraine 1596 - Στοκχόλμη 1650)— στὴν ἐκτενέστερη σημείωση τῆς *Λογικῆς* του,[21] μιὰ σημείωση στὴν ὁποία ὁ προσεκτικὸς

1821, ἐκδ. «Γνώση», Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 27, Ἀθήνα 1989, σ. 87-104. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλῆρες κείμενο τοῦ *Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς* ἐκδίδεται λίαν προσεχῶς μὲ σύντομη εἰσαγωγὴ τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸ Κ.Ε.ΝΕ.Φ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἕνας πρόλογος τοῦ Σαμουὴλ Γεωργιάδη (1787) Τῷ ἀναγιγνώσκοντι, Σαμουὴλ Ἀθηναῖος χαίρειν'», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 21 (1997), 72-94, ἰδιαίτερα σ. 79 κέ.

17. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, *ὅ.π.*, σ. 89 κέ. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 93.

18. *Ὅ.π.*, σ. 90.

19. *Στὸ ἴδιο.*

20. *Στὸ ἴδιο.* Πρβ. σχετικὰ καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ Δαμοδοῦ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του (*ὅ.π.*, σ. 96), ἡ ὁποία μᾶς «φανερώνει» χωρὶς «διαβεβαιώσεις» καὶ «ὁμολογίες» περὶ τοῦ ἀντιθέτου τὴ δική του ἄποψη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης: «Αὕτη ἐστὶν ἡ δόξα τῶν περιπατητικῶν, ἡμεῖς εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἐδείξαμεν πὼς ἡ διάνοια εἶναι παθητικὴ καὶ πὼς λαμβάνει παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν πραγμάτων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, διὰ τοῦτο εἰς ἀντίρρησιν τῶν περιπατητικῶν λέγομεν: δίδονται ἔμφυτοι ἰδέαι εἰς τὸν νοῦν, ᾗ ὁποῖαις δὲν διαβαίνουσιν ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις. Ὅθεν ᾗ ἰδέαις δὲν γεννῶνται φυσικῶς ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ διαθετικῶς, ἤγουν ᾗ αἴσθησαις δὲν εἶναι φυσικὸν καὶ ποιητικὸν αἴτιον τῶν ἰδεῶν, ἀλλ' αἴτιον κατ' εὐκαιρίαν καὶ διάθεσιν, εἰς ὅσον δίδουσιν ἀφορμὴν νὰ γεννηθοῦν εἰς τὸν νοῦν.» Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Χρῆστος Π. Μαραζόπουλος, «Ἑρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς στοχοθεσίας τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ στὸ ἔργο του *Ἐπίτομος λογικὴ κατ' Ἀριστοτέλην*», *Δωδώνη* Γ', τ. ΚΣΤ' (1997), 177-188· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ψυχὴ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ — Μία πρώιμη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», *ὅ.π.*, τ. ΚΖ' (1998), 169-181· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἀνθρωπολογία καὶ γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνος: Descartes καὶ νεοελληνικὴ σκέψη», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 22 (1999), 46-51 καὶ 62-78.

21. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶντε καὶ νεωτέρων συνε-*

μελετητής της εὔκολα θὰ ἀναγνώριζε ὅλα τὰ στοιχεῖα ἑνὸς μικροῦ ἐξειδικευμένου ἱστορικοφιλοσοφικοῦ δοκιμίου «περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς»:[22] Μετὰ τὴ συνοπτικὴ ἔκθεση τῶν δοξασιῶν «παλαιῶν» Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ κι αὐτοὶ «διηνέχθησαν... ἄλλοθεν ἄλλος ἐναπογεννᾶσθαι ταύτας [τὰς ἐννοίας] τῇ ψυχῇ εἰσηγούμενοι»,[23] ὁ Βούλγαρης ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν παρουσίαση «τοῦ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν δόγματος», ὅπως τὸ συνέλαβε «ὁ Γάλλος Καρτέσιος... τρισσὰ ἐννοιῶν διαστειλάμενος Εἴδη τῶν μὲν Ἐμφύτων, τῶν δὲ Ἐπεισάκτων, τῶν δὲ Πεποιημένων»,[24] καὶ ὅπως στὴ συνέχεια τὸ ἑρμήνευσαν στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς τους γνωσιοθεωρίας —εἴτε ἀποσαφηνίζοντάς το εἴτε συμπληρώνοντάς το εἴτε καὶ ἀπορρίπτοντάς το— ὁ Nicolas Malebranche (Παρίσι 1638 - Παρίσι 1715), ποὺ «τὰ τοῦ ὁμογενοῦς... παραδιορθούμενος εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήνακται»,[25] ὁ ἐπίσης Γάλλος Ἀρνάλδος [: Antoine Arnauld (Παρίσι 1612 - Βρυξέλλες 1694)] καὶ ὁ Γερμανὸς Λεϊβνίτιος [: Gottfried Wilhelm Leibniz (Λιψία 1646 - Ἀννόβερο 1716)], ποὺ «τὸ ἐνεργὸν τοῦ Νοῦ καὶ δραστήριον ἀποκαταστῆσαι δεῖν ἐγνωκότες, δημιουργὸν ἑαυτῆς εἶναι τῶν ἐννοιῶν τὴν ψυχὴν εἰσηγήσαντο»,[26] καί, τέλος, ὁ «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας ... Ἄγγλος Λώκιος» [: John Locke (Wrington/Bristol 1632 - Oates/Essex 1704)], ποὺ «τῷ... φύσει συμβαίνοντι ἐφ' ἱκανοῦ ἐπιστήσας» κατέδειξε πὼς «δισσῶν... οἷον ἐκ πηγῶν ἡ ψυχὴ τὰς ἰδέας ἁπάσας ἅπαξ ὅσας φέρει, ἀρύεται, ἔκτε τοῦ σώματος δηλονότι, κἀξ ἑαυτῆς».[27]

Ἡ ἀπονομὴ τοῦ ἐπαίνου «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας» στὸν Locke ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴ σύντομη ἱστορικοφιλοσοφικὴ ἀναδρομή, ποὺ ἐπιχείρησε στὴν ἐκτενέστερη σημείωση τοῦ σπουδαιότερου ἔργου του, δὲν συνεπέφερε, ὡστόσο, ὅπως ἴσως θὰ περιμέναμε, καὶ τὴν ἀποδοχὴ στὸ

ρανισθεῖσα, Λιψία 1766, σ. 151-156. Ἡ παραπομπὴ στὸν Καρτέσιο στὴ σ. 152.

22. Ὁ τίτλος ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ κυρίως κειμένου τοῦ Βούλγαρη (*Λογική*, ὅ.π., σ. 150 κέ.), στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ σημείωση. Τὸ κείμενο τῆς σημείωσης δημοσιεύτηκε πρόσφατα στὸ δεύτερο τεῦχος *Τῶν νέων τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.* (Ἰωάννινα Φθινόπωρο 1998), 34-39 μὲ τὸν τίτλο «Δοξασίαι τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».

23. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Λογική*, ὅ.π., σ. 151-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ κυρίως κείμενο (σ. 150 κέ.).

24. *Ὅ.π.*, σ. 152-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 152.

25. *Ὅ.π.*, σ. 153-154. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 153.

26. *Ὅ.π.*, σ. 154-155. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 154.

27. *Ὅ.π.*, σ. 155-156. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 155.

κυρίως κείμενό του τῶν γνωσιοθεωρητικῶν θέσεων τοῦ θεμελιωτῆ τοῦ νεώτερου ἐμπειρισμοῦ. Ὁ Βούλγαρης, μὲ ἄλλα λόγια, ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπαινεῖ στὴ σημείωσή του τὸν Locke, ὅμως ὡς φιλόσοφος στὸ κείμενο, ποὺ ἐκδιπλώνει τὴ δική του γνωσιοθεωρία, προβάλλει καὶ προσπαθεῖ νὰ στηρίξει ἀπόψεις ποὺ τὸν ἀπομακρύνουν τὰ μέγιστα ἀπ' αὐτόν: «Τρία δὲ τὰ τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι. Α΄. ὁ Δημιουργὸς αὐτῆς. Β΄. αὐτὴ ἑαυτῇ. Γ΄. τὸ σῶμα τὸ περὶ αὐτήν. Ὁ μὲν διὰ τὸ παντουργικόν· ἡ δὲ διὰ τὸ Αὐτοκίνητον· τὸ δὲ διὰ τὸν συνδήσαντα θεσμόν, καὶ εἰς ἓν τὰς δύο φύσεις συνάψαντα. Καὶ τρεῖς ἄρα τῷ Νῷ αἱ τῶν ἰδεῶν πηγαὶ αὗται εἰσίν, ἐξ ὧν ἁπάσας αὐτοῦ τὰς ἐννοίας ἀρύεται.»[28]

Κοινὸ σημεῖο τῶν δύο θέσεων τοῦ Καβαλλιώτη, τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος τῆς περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογίας στὴ δαμόδεια ἀπόδοσή του καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὰ «τρία τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι» —«τρία δυνάμενα», ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξόργισαν τόσο πολὺ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα (Γιάννινα 1767 - Λευκάδα 1829), ὥστε στὰ *Καλοκινήματά* του νὰ χαρακτηρίσει τὸν εἰσηγητή τους ὡς «ὄχι φιλοσοφοῦντα, ἀλλὰ» ὡς «φιλοσοφοθεολογοῦντα»[29]— εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ. Ἀπὸ τὸ Θεὸ διαμορφώνει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου «τὰς τῶν ὄντων ἰδέας» κατὰ τὸν Καβαλλιώτη· ἀπὸ τὸ Θεὸ δέχεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τὶς ἰδέες κατὰ τοὺς καρτεσιανούς, τὰ «δικαιώματα» τῶν ὁποίων πρῶτος ὁ Δαμοδὸς «φανέρωσε» στὸν εὐρύτερο χῶρο τῶν Νεοελλήνων· ὁ Δημιουργὸς «διὰ τὸ παντουργικόν» του εἶναι τὸ πρῶτον «δυνάμενον» νὰ ἐνεργασθεῖ «τῇ ψυχῇ μεταβολὰς παντοίας» —ἁπλούστερα: ἡ πρώτη πηγὴ τῶν ἰδεῶν— κατὰ τὸν Βούλγαρη. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς πηγῆς τῶν ἰδεῶν αἰτιολογεῖ ἄλλωστε —ἄμεσα ἢ ἔμμεσα— καὶ τὴ διατύπωση καὶ ἀποδοχὴ τῆς ἄλλης θέσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κατὰ τὸν Καβαλλιώτη «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», κατὰ τοὺς καρτεσιανοὺς στὴν ἀπόδοση τοῦ Δαμοδοῦ «ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας» καὶ κατὰ τὸν Βούλ-

28. *Ὅ.π.*, σ. 157 κέ. Γιὰ τὴν ὅλη προβληματικὴ πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης γιὰ τὴν πρώτη 'ἀρχὴ' τῶν ἰδεῶν», *Ἐνημερωτικὸ δελτίο* (*παράρτημα*) τοῦ Λαογραφικοῦ-Ἱστορικοῦ Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 1998, σ. 41-55.

29. Πρβ. [Ἀθανάσιος Ψαλίδας] *Καλοκινήματα ἤτοι ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1795, σ. 12 [στὴν ἔκδοση Ἄλκη Ἀγγέλου (Παιδικὸ χωριὸ Πεσταλότσι, Τρόγκεν Ἐλβετίας 1951), σ. 11].

γαρη ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ «ἐνεργάζεται ἑαυτῇ παντοίας μεταβολὰς» —καὶ πάλι ἁπλούστερα: Ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὴ δεύτερη πηγὴ τῶν ἰδεῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία «ἀρύεται» μέρος τῶν ἐννοιῶν του.[30]

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ τρεῖς ἐκπρόσωποι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰώνα διατυπώνουν τὶς περὶ Θεοῦ ὡς πηγῆς τῶν ἰδεῶν ἀντιλήψεις δὲν φαίνεται νὰ ἀφήνει κατ' ἀρχὴν περιθώρια σὲ ἀμφισβητήσεις τῆς ὀρθότητάς τους. Ἀκούγονται δηλαδὴ περισσότερο ὡς θεολογικὲς θέσεις δογματικοῦ χαρακτήρα, τὶς ὁποῖες καλεῖται κανεὶς χωρὶς περαιτέρω συζητήσεις ἢ νὰ τὶς ἀποδεχτεῖ ἢ νὰ τὶς ἀπορρίψει, παρὰ ὡς φιλοσοφικὲς προτάσεις, ποὺ προσφέρονται κατεξοχὴν ὡς ἀφετηρία διαλόγου. Ἀκόμη καὶ ἡ προσθήκη «διὰ τὸ παντουργικόν», ποὺ προβάλλει ὡς αἰτιολόγηση τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς πρώτης πηγῆς τῶν ἰδεῶν, δὲν προσδίδει στὸ λόγο τοῦ Βούλγαρη τὸ νόημα φιλοσοφικῆς πρότασης, παρόλο ποὺ ἡ προσθήκη αὐτὴ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ νοηματικὰ μὲ μιὰ φιλοσοφικὰ συζητήσιμη —στὴ γενικότητά της ἐνδεχομένως καὶ ἀποδεκτὴ— παρατήρηση, ποὺ μόλις εἶχε προηγηθεῖ μὲ τὴ μορφὴ ἐρωτήματος: «Τί γὰρ τὸ τῶν ἰδεῶν τῇ ψυχῇ παρεκτικόν, ἀλλ' ἢ τὸ τῆς μεταβολῆς τῶν ἐν αὐτῇ καταστάσεων παρεκτικόν;»[31]

Ἔτσι, τὸ μόνο ἐκφραστικὸ στοιχεῖο ποὺ μᾶς παραπέμπει στὴν ὕπαρξη κάποιας ἐπιχειρηματολογίας παραμένει τελικὰ ὁ συμπερασματικὸς σύνδεσμος «ἄρα» στὴ διατύπωση τοῦ Δαμοδοῦ. Καὶ πραγματικά: Ὁ Δαμοδὸς «φανερώνοντας» τὰ «δικαιώματα» τῶν καρτεσιανῶν πρὶν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐπιγραμματικὴ καταγραφὴ τοῦ γενικοῦ συμπεράσματός τους παραθέτει καὶ τὸ ἐπιχείρημα, μὲ τὸ ὁποῖο αὐτοὶ «δείχνουσιν... πὼς ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας»: «Νοῦς ἐνεργητικὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁποῦ πράττει τὰς νοερὰς εἰκόνας καὶ ἰδέας τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ μὴν δὲν ἠμπορεῖ τοῦτο νὰ γένῃ, διατὶ ὁ ἐνεργητικὸς νοῦς ἢ γνωρίζει τὰ πράγματα πρὶν νὰ πράξῃ τὰς εἰκόνας αὐτῶν, ἢ δὲν τὰ γνωρίζει. Ἂν τὰ γνωρίζῃ, ἤδη ἔγινε ἡ νόησις καὶ δὲν χρειάζεται ἡ ποίησις τῶν ἰδεῶν, ἂν δὲν τὰ γνωρίζῃ, πῶς λοιπὸν δύνεται νὰ εἰκονίσῃ ἕνα ἄγνωστον πρᾶγμα;»[32]

Ἂν στὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Βούλγαρη ἀνακαλύπτουμε μιὰ αἰτιολόγηση, ποὺ στὴ σύνδεσή της μὲ μιὰ παρατήρηση ἀποκτᾶ τὸν ὑποτυπώδη χαρακτήρα ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ἐρείσματος, κι ἂν στὴ δαμόδεια καταγραφὴ τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος τῆς γνωσιοθεωρίας τῶν καρτεσια-

30. Γιὰ τὴν προέλευση τῶν παραθεμάτων βλ. σημ. 14 κέ.
31. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 157.
32. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία», *ὅ.π.*, σ. 90.

νῶν διαβάζουμε καὶ τὴ λέξη πού μᾶς παραπέμπει στὴν ἐπιχειρηματολογία πού προηγήθηκε, στὶς δύο θέσεις τοῦ Καβαλλιώτη, πού παραθέσαμε, κανένα στοιχεῖο δὲν ὑποδηλώνει, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὴν ὅποια θεμελίωσή τους. Κι ὅμως ὁ Καβαλλιώτης εἶναι ὁ μόνος πού ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στὴν κατάδειξη τῆς ὀρθότητας τῶν δύο θέσεών του, στὴ διατύπωση τῶν ὁποίων, ὡστόσο, ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑπαινιχθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ θεωρητικὴ στήριξή τους ἐξαιτίας ἴσως καὶ τῆς μεθόδου πού ἀκολούθησε στὴν ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς *Μεταφυσικῆς* του. Καὶ ἡ μέθοδός του μᾶς θυμίζει ἐν πολλοῖς —σὲ μιὰ σαφῶς αὐστηρότερη καὶ ἀναμφίβολα ξηρότερη μορφὴ— τὴ μέθοδο τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα (Ἀθήνα 1574 - Ἀθήνα 1646) στὸ περίφημο ὑπόμνημά του *Εἴσοδος φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*,[33] στὸ ὁποῖο ἡ ὅλη πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ὁρίζεται συχνὰ ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διεξοδικὴ συζήτηση ἐπιχειρημάτων καὶ ἀντεπιχειρημάρων καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ἐμφανὴ ἀκόμη καὶ στοὺς τίτλους ὑποκεφαλαίων, πού ἔτσι ἐμφανίζονται νὰ συνδέονται μεταξύ τους καὶ ἐξωτερικά, ὅπως δείχνουν, γιὰ παράδειγμα, οἱ τίτλοι «Δόξα τῶν βουλομένων ἐπιστητὸν γένος τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὸ κινητὸν ὄν» – «Ἀνασκευὴ τῆς ἀνωτέρω δόξης» – «Ἀπάντησις πρὸς τοὺς λόγους τῶν αὐτῶν» ἢ «Ἀπορία» – «Λύσις» ἢ «Ἔκθεσις τῆς ἀληθείας» – «Λύσις τῶν ἀντικειμένων λόγων»[34] κτλ.

Στὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Καβαλλιώτη ὅλα τὰ κεφάλαια[35] —μὲ ἐξαίρεση

33. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε «χάριν τῶν φιλομαθῶν ἰδίοις ἀναλώμασι» ἀπὸ τὸν «μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Κύπρου κύριον Χρύσανθον» μὲ τὴν ἐπιστασία τοῦ Κύπριου ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1779 «παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων». Γιὰ τὸν «ἐπιστάτη» τῆς ἔκδοσης πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «*Ἡ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων ἐρανισθεῖσα* Προθεωρία *τῆς Εἰσόδου Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως», στὸ *Οἱ ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, ἔκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. – Τροχαλία, Ἀθήνα 1997, σ. 143-147.

34. Πρβ. Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *ὅ.π.*, σ. 27, 29, 30, 31, 32, 40, 41.

35. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα, πού ἐξετάζονται στὰ δεκατρία ἀπὸ τὰ δεκαοκτὼ συνολικὰ κεφάλαια τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Καβαλλιώτη μετά, ἐννοεῖται, τὸ Προοίμιό της (σ. 179-180) εἶναι: «Περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τρόπου, ἤτοι τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ κατὰ γένος» (κεφ. Α', σ. 180-184)· «Περὶ τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ» (κεφ. Β', σ. 185-193)· «Περὶ τῶν κατηγορουμένων μόνῳ τῷ ὄντι, ἤτοι τῇ οὐσίᾳ ἀνηκόντων» (κεφ. Γ', σ. 193-198)· «Περὶ τῶν πρώτων ἀξιωμάτων τῶν συστάσεως εἰληχότων ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ γενικῶς, καὶ ἐκ τῶν ἰδίων τῶν κοινῶν τούτοις κατηγορουμένων» (κεφ. Δ', σ. 198-208)· «Περὶ Θεοῦ ὀνόματος καὶ τῆς παρ' ἡμῶν αὐτοῦ γνώσεως» (κεφ. Ε', σ. 208-213)· «Περὶ τῆς Θεοῦ ὑπάρξεως» (κεφ. ΣΤ', σ. 213-219)· «Περὶ τῶν κυριωτέρων τοῦ Θεοῦ προσόντων,

τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο[36]— διαρθρώνονται, μετὰ ἀπὸ μιὰ συνήθως σύντομη εἰσαγωγή,[37] σὲ ὑποκεφάλαια-παραγράφους, ποὺ φέρουν τίτλους ἐνδεικτικοὺς τῆς διάθεσης τοῦ συγγραφέα νὰ ἐξαντλήσει τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων του, ποὺ προβάλλονται ὡς θέσεις, φωτίζοντάς τα καὶ ἐλέγχοντάς τα ἀπὸ κάθε δυνατὴ σκοπιὰ τόσο τῶν ἐπιχειρημάτων ὅσο καὶ τῶν ἀντεπιχειρημάτων τους. Τυπικὸ παράδειγμα τῆς διάρθρωσης τῶν περισσότερων κεφαλαίων τῆς *Μεταφυσικῆς* ἀποτελεῖ τὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιό της, ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» καὶ ποὺ, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, περιλαμβάνει καὶ τὶς δύο θέσεις γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τεσσάρων μόλις στίχων ἀκολουθοῦν τὰ ὑποκεφάλαια μὲ τὴ μορφὴ παραγράφων: Θέσις - Δεῖξις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἔνστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἔνστασις - Ἀπόκρισις - Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Ἔνστασις πρώτη - Ἀπόκρισις - Ἔνστασις δευτέρα - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δεῖξις - Ἐρεῖς πρὸς ταῦτα - Ἀπόκρισις. Θέσις.[38]

Ὅσο κι ἂν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ δυναμικὴ κάποιων τίτλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τῶν τίτλων «Ἀντίστασις» καὶ «Ἔνστασις», ποὺ εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἔντασης τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἀσκεῖται σὲ ὅ,τι προηγήθηκε, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Καβαλλιώτης μὲ τὶς «δείξεις» καὶ «ἀποκρίσεις» του στοχεύει —καὶ ὡς ἕνα σημεῖο ἴσως πετυχαίνει— νὰ πείσει τοὺς ἀναγνῶστες του γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τῶν ἕξι θέσεών του, ποὺ στὸ σύνολό τους, ἂς μὴν ξεχνοῦμε, συνυφαίνουν τὸν κεντρικὸ ἱστὸ τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ τὶς δυνατότητές της νὰ δέχεται ἢ νὰ διαμορφώνει τὶς ἰδέες τῶν ὄντων.[39] Καὶ ἀξίζει νὰ ἐπι-

καὶ μάλιστα περὶ τοῦ ἀμέτρου, καὶ τῆς αἰωνιότητος» (κεφ. Ζ′, σ. 220-223)· «Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀπειρότητος» (κεφ. Η′, σ. 223-229)· «Περὶ γνώσεως, θελήσεως, παντοδυναμίας, ἐλευθερίας, καὶ τῶν θείων κριμάτων» (κεφ. Θ′, σ. 229-235)· «Περὶ δημιουργίας» (κεφ. Ι′, σ. 235-241)· «Περὶ κινήσεως, καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ» (κεφ. ΙΑ′, σ. 241-262)· «Περὶ διανοίας καὶ ἰδεῶν» (κεφ. ΙΕ′, σ. 262-272)· «Περὶ ἀνθρωπίνης βουλήσεως, καὶ ἐλευθερίας» (κεφ. ΙΗ′, σ. 273-282). Τὸ κείμενο τῶν κεφαλαίων ΙΒ′-ΙΔ′ καὶ ΙΣΤ′-ΙΖ′ δὲν παραδίδεται στὰ χειρόγραφα τῆς Σιάτιστας καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ε. Ν. Κεκρίδη.

36. Πρβ. τοὺς τίτλους τους στὴν προηγούμενη σημείωση.

37. Οἱ ἐκτενέστερες εἰσαγωγὲς ἀπαντοῦν στὰ κεφάλαια Α′, Θ′, ΙΑ′ καὶ ΙΗ′.

38. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 262-272.

39. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 262: «Διάνοια ἐστὶ δύναμις ψυχῆς ἀνθρωπίνης, τό τε ὄν, καὶ τοὺς περὶ τὸ ὂν τρόπους γνώσει ἀποματτομένη. ἐστὶ δὲ αὕτη ἡ ψυχὴ καθ' ὃ διανοεῖ,

σημάνουμε πὼς τὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὴ διατύπωση θέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πέντε πρῶτες συζητοῦνται —κάποιες μάλιστα πολύπλευρα—, ὄχι ὅμως καὶ ἡ τελευταία, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος συμπερίληψης τῶν ἄλλων καὶ ἀφήνεται νὰ ἀκουσθεῖ σὰν θέσφατη ἀλήθεια. Ἔτσι ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου τῆς *Μεταφυσικῆς* βαίνει ἀπὸ θέση σὲ θέση καὶ μὲ τὴν ἄρση τῶν ἐπιμέρους «ἀντιστάσεων» καὶ «ἐνστάσεων» ποδηγητεῖται στὴν ἀποδοχὴ ὅλων τῶν θέσεων.

Ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ τοῦ Καβαλλιώτη δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετη ἀπὸ τὶς «δείξεις» τῶν ἐπιμέρους θέσεών του καί, προπάντων, ἀπὸ τὶς «ἀποκρίσεις» του στὶς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» ποὺ ὁ ἴδιος προβάλλει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἐπιβάλλεται, ἂν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας του, ὄχι μόνο νὰ μελετήσουμε τὶς θέσεις του καὶ τὶς ἀντίστοιχες «δείξεις» του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε ποιὲς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» συζητᾶ καὶ ἐξετάζει καὶ μὲ ποιὸ σκεπτικὸ τὶς ἀνασκευάζει, ἂν τὶς ἀνασκευάζει.

Ὡστόσο, κάθε προσπάθειά μας νὰ εἰσχωρήσουμε στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Καβαλλιώτη προσκρούει συχνὰ σὲ μιὰ θεολογίζουσα ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν προσπαθεῖ νὰ «δείξει» τὴν ἀλήθεια τῆς θέσης του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ», καταγράφει μὲν τὴν «ἀντίσταση» ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς θέσης του συνεπιφέρει τὴν ἀντίληψη πὼς ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ «ἐν ἡμῖν» ἀκόμη καὶ «τοὺς μοχθηροὺς τῶν διαλογισμῶν»,[40] στὴν «ἀπόκρισή» του ὅμως ἐκφράζεται μᾶλλον ὡς θεολόγος παρὰ ὡς φιλόσοφος: Ἡ «συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως» γιὰ ὅ,τι τὴ θέλγει καὶ γιὰ ὅ,τι ὀρέγεται «ἐνέργεια... ἐστὶν ἰδιάζουσα» δική της καὶ «οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται».[41] Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ «ἀπόκρισή»

ὥσπερ δὴ καὶ ἡ θέλησις, ἡ αὐτὴ δὲ τυγχάνει ψυχὴ καθ' ὃ θέλει. οὐ γὰρ δὴ μεταξὺ τούτων, καὶ τῆς ψυχῆς διάκρισίς τις ἐγχωρεῖ πραγματική.» Οἱ ἕξι θέσεις: «Οὐδεὶς ἡμῖν δοκεῖ ἐνυπάρχειν νοῦς ἐνεργείᾳ.» – «Ὁ ἀνθρώπειος νοῦς τὰς τῶν πραγμάτων ἔξωθεν διαμορφοῦται ἰδέας.» – «Οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.» – «Ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι.» – «Αἱ ἐπείσακτοι ἰδέαι, ἢ οὐδόλως εἰσίν, ἢ πάντως ψευδεῖς, καὶ συγκεχυμέναι.» – «Τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐμοιρεῖν ποιοτήτων ἴσμεν διά τινων ἐκτυπώσεων ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινὲς εἰτοῦν αἰσθήσεις ἀκμαῖαι ἀπαράτρυπτος, αἳ κατὰ τὸν αὐτὸν ἀεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται...» (βλ. σ. 262, 264, 265, 266, 270 καὶ 272).

40. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 265.

41. Πρβ. *ὅ.π.*: «αἱ γὰρ ἀντιλήψεις, καὶ ἐνθυμήσεις, εἰτοῦν αἱ ἰδέαι, καθ' αὑτὰς

του σὲ μιὰ δεύτερη «ἀντίσταση» ἢ «ἔνσταση», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τουλάχιστον ἡ διανόησις οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι ἐνέργεια ζωτικὴ ὡς ἀπὸ ζώσης δυνάμεως ἀπὸ τῆς διανοίας προβαίνουσα ζωτικῶς ἐνεργοῦσα»:[42] «Ἡ διανόησις ἐστὶ διάθεσις», ἀποκρίνεται ὁ Καβαλλιώτης, «ὀφειλομένη τῇ ζωτικῇ οὐσίᾳ, καὶ ταύτῃ προσιδιάζουσα», ἑπομένως «ἐστὶ διάθεσις ζωτικὴ τῆς ψυχῆς, ὥσπερ ἡ θέλησις... ὡσαύτως δὲ καὶ ὅρασις, καὶ ἀκοή, καὶ πᾶσαι αἱ αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις ζωτικαὶ τυγχάνουσι διαθέσεις τῇ λογικῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐπεγειρόμεναι».[43] Καὶ γιὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν «ἀπόκρισή» του δὲν παραλείπει νὰ συμπληρώσει τὸ σκεπτικό του ὑπογραμμίζοντας τόσο ὅτι «ὁ ἐνδιάθετος λόγος ἐνυπάρχει τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ᾗ ταύτην τὸ θεῖον ταῖς τῶν ὄντων καταυγάζει ἰδέαις», ὅσο καὶ ὅτι «τῷ κτιστῷ νῷ συνδραμεῖν ἄλλως οὐκ ἔχει τὸ θεῖον, ἢ τοῦτον φωτίζον, καὶ τοῖς εἴδεσι τῶν ὄντων, νῦν μὲν ἀμέσως, νῦν δὲ διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων τῶν ἀφορμῶν λεγομένων... ἐμμέσως καταυγάζον».[44]

Ἡ θεολογίζουσα ἀντιμετώπιση φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη δὲν ἀποτρέπει βέβαια τὴν ἀναζήτηση τῶν συναρτήσεων καὶ διαφοροποιήσεων τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκέψη ἄλλων Νεοελλήνων λογίων καὶ φιλοσόφων στὸ ζήτημα «πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται».[45] Κι αὐτό, γιατὶ ἡ «δείξη» τῆς θέσης του —στὴν ὁποία, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, δὲν κατανοοῦμε ὁπωσδήποτε τὴν τριπλὴ διάζευξη «ἢ παρὰ Θεοῦ μόνου τὰς τῶν ὄντων ἰδέας συλλαμβάνει [ἡ ψυχή], ἢ ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων αὐτῇ ἐναποπέμπονται, ἢ αὐτὴ ταύτας διαπλάττει»— παρουσιάζει ἔντονο ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπαναλαμβάνει —σὲ μιὰ σαφῶς στριφνότερη γλώσσα— τὸ γνωστό μας ἀπὸ τὸν Δαμοδὸ ἐπιχείρημα τῶν καρτεσιανῶν καὶ ἐπιπλέον στὸ βαθμὸ ποὺ διαπιστώνουμε τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη τῆς θέσης τοῦ δασκάλου του Βούλγαρη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχή, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι ἡ δεύτερη πηγὴ τῶν ἰδεῶν: «Ἀλλ' οὐκ ἔστι τὸ τρίτον, ἄλλως γὰρ ἐμορφώθη ἄν, πρὶν ἢ μορφωθῆναι ὅπερ οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι· τοῦ γὰρ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει διαπλασθῆναι ἰδέα, οὐδὲ τὸν θάτερον, οὐ-

οὐκ εἰσὶ πονηραί, ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία, καὶ ἡ συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως τῆς εἴτε ταῖς ἰδέαις προδιατριβούσης, καὶ ἐμμενούσης, καὶ θελγομένης, εἴτε καὶ τῶν κατὰ τὰς ἰδέας πραγμάτων ὀρεγομένης, πονηρὰ ρητέα ἐστίν, ἡ δὲ συγκατάνευσις οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται, ἐνέργεια δὲ ἐστὶν ἰδιάζουσα τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.»

42. *Στὸ ἴδιο.*

43. *Ὅ.π.*, σ. 265 κέ.

44. *Ὅ.π.*, σ. 266.

45. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 265.

δὲν γὰρ τῶν ὄντων τὸ εἶδος αὐτοῦ τῷ ἡμετέρῳ νῷ δύναιτο ἂν ἐναποπέμψαι, καὶ ἐντυπῶσαι, οὐδὲ τίς ἐστὶ λόγος ὁ τὴν τοιαύτην δύναμιν τοῖς κτίσμασιν ἐνεῖναι πρέπων. ἄρ' οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρώπειος ψυχή, εἰμὴ παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν ὄντων διαμορφοῦται.»[46]

Ἡ «δείξη» τῆς δεύτερης θέσης τοῦ Καβαλλιώτη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», δὲν παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον. Σ' αὐτὴν καταγράφεται ἁπλῶς ὁ ὁρισμὸς τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν, ἐπισημαίνεται ἡ διὰ βίου παρουσία τους στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑπογραμμίζεται ὅτι «μόνη ἡ πρωτίστη αἰτία οὐ διά τινος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδὲ συνδρομῇ δευτέραις αἰτίαις ἅπασι κοινῇ ὑπέσχε διωρισαμένη».[47] Τὸ μόνο ποὺ θὰ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ προσελκύσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀπαρίθμηση —ἐν εἴδει συμπεράσματος μάλιστα— τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν —ἀπαρίθμηση ποὺ θυμίζει τὴν ἀντίστοιχή της στὴ *Λογικὴ* τοῦ Βούλγαρη, μὲ τὴν ὁποία ὅμως δὲν συμπίπτει.[48]

Στὶς «ἐνστάσεις» καὶ «ἀποκρίσεις», ποὺ ἀκολουθοῦν, ὁ Καβαλλιώτης ἐμφανίζεται πότε ὡς φιλοσοφῶν θεολόγος καὶ πότε ὡς θεολογῶν φιλόσοφος. Τὸν φιλοσοφοῦντα θεολόγο ἀναγνωρίζουμε ἀσφαλῶς ἤδη στὴ «δείξη» του, στὴν ὁποία ὄχι μόνο ὁρίζει τὴν ἔμφυτο ἰδέα ὡς τὴν «ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσαν, εἰτοῦν» τὴν «ἀπὸ πρώτου ἡλικίας σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῇ προσεχούσῃ ἑτοίμως παροῦσαν», ἀλλὰ τὴ συνδέει καὶ μὲ τὸ «φῶς φυσικὸν... ᾧ ἀμέλει τὸ θεῖον πάντα νοῦν κοινῇ καταυγάζει, καὶ εἰδοποιεῖ φυσικῶς τοῖς εἴδεσι τῶν ἐνεργῶς, καὶ διακεκριμένως νοουμένων».[49] Στὴν περαιτέρω συζήτηση τῆς θέσης του, ὡστόσο, μὲ τὴν προβολὴ «ἐνστάσεων» καὶ «ἀποκρίσεων», ἡ ἐπιλογὴ τῶν ὁποίων ἐνίοτε μᾶς ἐκπλήσσει, ὁ Καβαλλιώτης ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὴν ὡς γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ξέρει νὰ ἀναδιατυπώνει καὶ νὰ συζητᾶ μὲ συντομία βασικὲς γνωσιοθεωρητικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Καρτεσίου, ἀ-

46. *Στὸ ἴδιο.*

47. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 266.

48. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 267: «Ἄρ' ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι, οἷαι καὶ ἡ τοῦ εἶναι, καὶ τῆς γεννήσεως, καὶ τῆς ἀγαπήσεως, καὶ ἄλλαι οὐκ εὐαρίθμητοι, ἐξόχως δὲ ἡ τῆς τελειότητος.» Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 152 (οἱ ἔμφυτες ἰδέες κατὰ τὸν Καρτέσιο): «Καὶ ἔμφυτος μὲν αὐτῷ ἡ ἀπὸ γενετῆς ἡμῖν ἐγκατασπαρεῖσα Ἰδέα, οἵα ἡ τοῦ Θεοῦ, ἡ τοῦ ὄντος ἐν γένει, καὶ τῶν προσεῖναι ἀχωρίστως νοουμένων τῷ ὄντι, οὐσίας ὑπάρξεως, ἑνότητος, ἀληθείας, ἀγαθότητος, σχέσεως τάξεως, καὶ τῶν παραπλησίων».

49. Πρβ. *Μεταφυσική*, *ὅ.π.*, σ. 266. Πρβ. ἐπίσης σ. 209-213, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ θέση «Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος ἡμῖν».

κόμη καὶ τοῦ Μαλεμβραχίου, τοὺς ὁποίους, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικά.

Ἔτσι, στὴ γενικὴ «ἔνσταση» πὼς «οὐδεμία ἡμῖν ἐστὶν ἔμφυτος ἰδέα», ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση «οὐδὲν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», ὁ Καβαλλιώτης «ἀποκρίνεται» πρῶτα ὑποστηρίζοντας ὅτι «οὐκ ὀλίγαι εἰσὶν ἰδέαι», ποὺ δὲν «ἔχουσι τὴν ἀρχὴν... ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», καὶ στὴ συνέχεια ἀνασκευάζοντας ἐπιμέρους «δείξεις τῆς ἐλάσσονος», σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες (α) «πᾶσα ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἴσχει παρὰ τῶν αἰσθήσεων» καὶ (β) «τὸ ὂν κατὰ γένος κατὰ μόνην τὴν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφαίρεσιν νοεῖται». Στὶς «ἀποκρίσεις» του στὶς δύο αὐτὲς «δείξεις» ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει ἀναμφίβολα τοῦ θεολογικοῦ λόγου: «Τὸ κατὰ γένος ὂν» δὲν «περίκειται αἰσθητικὴν τινὰ ποιότητα», γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδέα του «οὐκ ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων»· ἡ δὲ ἰδέα τοῦ κατὰ γένος ὄντος «οὐ πρόεισιν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», γιατί, ἂν αὐτὴ δὲν «ἐνέκειτο ἡμῖν ἔμφυτος», δὲν θὰ μπορούσαμε «συνιέναι τί πνεῦμα κατὰ γένος, τί ἄνθρωπος, τί ζῶον, τί φυτόν, καὶ τἄλλα».[50]

Ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει τοῦ θεολογικοῦ λόγου καὶ στὴν «ἀπόκριση» στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις» ποὺ ἀκολουθοῦν —στὴν «ἔνσταση» πὼς «οὐδενὶ τρόπῳ ἡ καθόλου ἰδέα κατ' ἀφαίρεσιν γίγνεσθαι λέγεται εἰ μὴ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀπομάσσεται». Τὴν «γενικὴν ἰδέαν», ἀντιτείνει ὁ Καβαλλιώτης, «ὁ νοῦς ἐποπτεύων, οὐ μᾶλλον τοῦτ' ἢ ἐκεῖνο τῶν καθ' ἕκαστα ἑαυτῷ παρίστησιν», ἀλλὰ «μορφὴν... τινὰ ἀφορᾷ καθόλου, ὑφ' ἣν» τὰ καθ' ἕκαστα «παρίστασθαι πέφυκεν». Ἑπομένως ἡ καθόλου ἰδέα «ἀφῃρημένη λέγεται τῶν καθ' ἕκαστα... ὑπὸ πάντων... ἀπαντληθεῖσα», χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς πρέπει «περιέναι» ὅλα τὰ καθ' ἕκαστα «ἐπὶ τὸ λαβεῖν» τὴν ἰδέα τους «κατὰ γένος».[51]

Ἡ συζήτηση τῆς θέσης ὅτι «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι» ὁλοκληρώνεται μὲ τὴ διατύπωση μιᾶς δεύτερης, ὅπως τὴν ὀνομάζει,[52] «ἔνστασης» καὶ δύο «ἀντιστάσεων», στὶς ὁποῖες ὁ Καβαλλιώτης καὶ πάλι «ἀποκρίνεται» ὡς φιλόσοφος καταφεύγοντας ὅμως τελικὰ σὲ θεολογικὰ ἐρείσματα. Στὴν «ἔνσταση» πὼς «οὐκ εἰσὶν ἰδέαι ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἔμφυτοι», ἀφοῦ «εἴ τις γεννηθείη πάσης αἰσθήσεως ἄμοιρος... οὐδεμίαν ἂν ἰδέαν περὶ τὰ πράγματα σχοίη», ἡ «ἀπόκριση» ἀρχίζει μὲν φιλοσοφι-

50. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 267 κέ.

51. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 269.

52. Ὁ Καβαλλιώτης μετὰ τὶς «ἀποκρίσεις» του σὲ μία «ἔνσταση» καὶ σὲ δύο «δείξεις τῆς ἐλάσσονος» συζητᾶ δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις», τὶς ὁποῖες χαρακτηρίζει ὡς πρώτη καὶ δεύτερη. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 267-270.

κά, τελειώνει ὅμως θεολογικά: «ὁ γὰρ νοῦς κατὰ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἕξη ἄν, ζωὴ δὲ νοὸς ἐν διανοήσει κεῖται, ἤτοι ἐν τῇ προσλήψει τῇ κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τῇ ροπῇ τῆς βουλήσεως, διενόει ἄρα τηνικαῦτα ἡ ψυχὴ οὐ τὰ αὐτῆς πόρρῳ, ἀλλὰ τῇ αὐτῇ παρόντα, καὶ αὐτὴν κινοῦντα, οὐδὲν δὲ μᾶλλον τῇ ψυχῇ πάρεστιν, ἢ αὐτὴ ἑαυτῇ ἐννόει ἄρ' ἑαυτὴν γινώσκουσα διά τινος συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ Θεὸν προσελάμβανε, παρ' αὐτὸν ἀενάως φωτιζομένη, καὶ τούτου ζῶσα εἰκὼν τυγχάνουσα.»[53] Πρὸς ἐνίσχυση μάλιστα τοῦ ἤδη θεολογίζοντος σκεπτικοῦ του ὁ Καβαλλιώτης δὲν παραλείπει —παραπέμποντας ταυτόχρονα καὶ σὲ ἔργο ἢ κεφάλαιο ἔργου του περὶ θεολογίας[54]— ὄχι μόνο νὰ ὑπενθυμίσει τὴν καρτεσιανὴ θέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «πᾶσα πρόσληψις ἡμῖν δι' ἰδεῶν ἐμφύτων, ἢ ἐπεισάκτων, ἢ πεποιημένων ἐγγίνεται δυνάμει τοῦ παρὰ Θεοῦ τεθέντος δεσμοῦ μεταξὺ ψυχῆς τε καὶ σώματος»,[55] ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπαριθμήσει, ὅπως ὁ Malebranche, τοὺς κατ' αὐτὸν πέντε τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους «ἕκαστα ἡμῖν τῇ διανοίᾳ παρίσταται καὶ αὐτῇ... ξυμφύεται».[56] Ὁ πρῶτος τρόπος εἶναι «καθ' ὅν τι ἐν ἑαυτῷ καθορᾶναι, ὃν τὸν τρόπον ὁ Θεὸς μόνος ἐπιγινώσκεται»· ὁ δεύτερος «καθ' ὃν οὐκ, ἐν ἑαυτῷ νοεῖται, ἀλλὰ δι' ἰδέας ἐναργοῦς, ἥτις μόνη τῷ τῆς ἰδέας ὀφείλεται ὀνόματι τῆς τὸ ὄν, ἢ τὸν τρόπον τοῦ ὄντος τῷ νῷ παριστώσης»· ὁ τρίτος ὁ «κατ' αἴσθησιν ἐνδογενῆ, εἰτοῦν κατὰ συνείδησιν, οἷα δὴ ἡ ψυχὴ τὰς διαθέσεις, καὶ τὰ αἰσθήματα αὐτῆς ξύνοιδεν»· ὁ τέταρτος ὁ «ἐξ εἰκασίας ἀνύεται, ὃν δὴ τρόπον αἱ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ψυχαὶ ἡμῖν καταφανεῖς γίγνονται»· ὁ πέμπτος «καθ' ὃν κατὰ ἀποκάλυψιν θείαν, εἰτοῦν ἐκ πίστεως τὰ τῆς νοήσεως γίγνεται».[57]

Στοὺς πέντε αὐτοὺς τρόπους, οἱ τέσσερις ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ

53. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 269.

54. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 270: «ἀλλὰ περὶ τούτου ἐν τῇ θεολογίᾳ σὺν Θεῷ εἰρησόμεθα.»

55. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 269. Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 152 (σημείωση) καὶ René Descartes, *Meditationes De Prima Philosophia* III, 13 (: *Oeuvres de Descartes*, publiées par Charles Adam et Paul Tannery, Nouvelle Présentation, en co-édition avec Le Centre National de la Recherche Scientifique VII, Παρίσι 1964, σ. 37 κέ.).

56. Πρβ. *Μεταφυσική*, *ὅ.π.*, σ. 269-270. Ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 253-254 (σημείωση) καὶ Nicolas Malebranche, *De la recherche de la verité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme, et de l'usage qu'on en doit faire pour éviter l'erreur des sciences* II, 3, 7 (: *Oeuvres Complètes*, par Andrée Robinet, I-II, Παρίσι 1958, σ. 842-844). Σημειώνουμε ὅτι ὁ Malebranche διέκρινε τέσσερις τρόπους, στοὺς ὁποίους ὁ Καβαλλιώτης πρόσθεσε καὶ τὸν «κατ' ἀποκάλυψιν».

57. Πρβ. *Μεταφυσική*, *ὅ.π.* σ. 269-270.

ἀποτελοῦν δάνεια ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Malebranche στὴ βουλγάρεια κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπόδοσή τους,[58] ἀναφέρονται οἱ δύο ἀκροτελεύτιες «ἀντιστάσεις» καὶ οἱ ἀντίστοιχές τους «ἀποκρίσεις», μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Καβαλλιώτης ἐπιστέφει τὴν ὅλη περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του. Στὴν πρώτη «ἀντίσταση» τίθεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ γνωσιοθεωρητικὴ σκοπιὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας μὲ τὴ διατύπωση ἑνὸς ἁπλοῦ καὶ γιὰ πολλοὺς ἀρκούντως πειστικοῦ συλλογισμοῦ: «Εἴπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν νοεῖται ἦμεν ἂν μακάριοι, ἀλλὰ ψευδὲς τὸ ἑπόμενον. ἄρ' καὶ τὸ ἡγούμενον.»[59] Στὴν «ἀντίσταση» αὐτὴ ὁ Καβαλλιώτης «ἀποκρίνεται» μὲ ἄλλο συλλογισμὸ ἀποδεχόμενος κατ' ἀρχὴν γενικὰ τὴν ἰσχύ της, τὴν ὁποία, ὡστόσο, στὴ συνέχεια ἀδυνατίζει «διαιρώντας» τὸ «ἡγούμενον» καὶ χρησιμοποιώντας ἐπιπρόσθετα, γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ συζήτηση τῶν δύο θέσεών του ποὺ μελετοῦμε, τρία ρήματα σὲ πρῶτο ἑνικὸ πρόσωπο τῆς ὁριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα χρόνου,[60] γεγονὸς ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο ἴσως νὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ἄρση θεολογικῶν κατὰ βάση ὑποθέσεων καὶ προτάσεων διλημματικοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση χαρακτήρα: «Διαιρῶ τὴν μείζονα. εἴπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν οἷος ἐστὶ νοεῖσθαι ἐντελῶς... ἦμεν ἂν μακάριοι ὁμολογῶ, εἰ δέ γε καὶ ἀτελέστερον θεωροῖτο, καὶ τὸ παρὰ τῆς φύσεως ἀμέλει φωτὶ ἀποφάσκω.»[61]

Θεολογικὸ παρὰ φιλοσοφικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ δεύτερη «ἀντίσταση», ἀφοῦ ἀναφέρεται καὶ πάλι στὸν τρόπο ποὺ ὁ Θεὸς νοεῖται «παρ' ἡμῶν»: «Τῷ Θεῷ ἔκτασις οὐκ ἔνεστιν ἀσωμάτῳ ὄντι. πῶς οὖν τὸ τῆς ἐκτάσεως εἶδος ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ παραστήσηται;»[62]

---

58. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 153, σημ.: «Τετραχῶς γὰρ κατ' αὐτὸν [τὸν Μαλεβράγχη] ἡ ψυχὴ τοῖς νοητοῖς ἐπιβάλλει. Ἤτοι γὰρ πρῶτον, ἐν αὐτῷ οἷον ἐνδύσει, τὸ νοητὸν ἡ ψυχὴ νοεῖ, ὥσπερ καὶ φῶς ὀφθαλμός, ἐν αὐτῷ τῷ φωτὶ θεᾶται καταλαμπόμενος· οὕτω γὰρ καὶ ὁ νοῦς τὸ ΟΝ νοεῖ τὸ Ἀκρότατον, οὗ μηδὲν ἔχει ἐξεικονίσαι καὶ δεῖξαι τὴν φύσιν... Ἢ δεύτερον (φησὶ) νοεῖ τὸ Ὂν δι' ἰδέας· τουτέστι δι' εἰκόνος οἷον Ἀρχετύπου, τῆς ἐν τῷ Θεῷ καὶ αὐτῆς ἐνοπτανομένης... Τρίτον δὲ νοερῶς τινῶν ἀντιλαμβάνεται ἡ ψυχὴ κατὰ Συνείδησιν (φησὶ) προσβολῶν τινων ἐπαισθομένη, ἃς αἴτε ἔξω, καὶ αἱ ἔσω Αἰσθήσεις, ὑφίστανται... Τέταρτος δέ, καὶ τελευταῖος αὐτῷ τρόπος, καθ' ὃν ἡμῖν αἱ τῶν ἄλλων (φησὶ) ψυχαί, καὶ εἴ τινα εἰσὶ παρὰ τὰς ψυχὰς εἴδη ἕτερα ἀμιγῆ ὕλης διαγιγνώσκονται.»

59. *Μεταφυσική*, ὅ.π., σ. 270.

60. Τὸ μόνο ρῆμα, ποὺ χρησιμοποίησε στὶς «ἀποκρίσεις» του ὁ Καβαλλιώτης πιὸ πρὶν σὲ πρῶτο πρόσωπο τῆς ὁριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα, εἶναι τὸ ρῆμα «ἀπόφημι» (πρβ. *ὅ.π.*, σ. 265, 267, 268 καὶ 269).

61. *Ὅ.π.*, σ. 270.

62. *Στὸ ἴδιο.*

Στὴν «ἀπόκριση» τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ὁ Καβαλλιώτης ὑπογραμμίζει ὅτι «τῷ Θεῷ ἔκτασις οὐκ ἔνεστιν εἰδικῶς, ἀλλ' ἐξόχως καὶ ὑψηλοτέρῳ τρόπῳ καὶ μάλα», ἐπισημαίνει ὅτι «τὰ σωματικὰ πάντα παρὰ» τοῦ Θεοῦ «δημιουργηθέντα νοερῷ τινὶ τοὐλάχιστον τρόπῳ ἐν ἑαυτῷ περιέχεται» καὶ συμπεραίνει ὅτι γι' αὐτὸ ἀκριβῶς «παριστᾶν ἡμῖν ἔχει αὐτὰ ὁ Θεός, ἢ ἀμέσως ἢ ἀφορμῇ τινῶν σωματικῶν κινήσεων».[63]

Ἡ ἑρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καβαλλιώτη στὴν ὅλη προσπάθειά του νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα τῶν δύο θέσεών του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ» καὶ —θὰ προσθέταμε: ἑπομένως— «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἕνα σημεῖο ὄχι μόνο νὰ ὁριοθετήσουμε τὶς ὅποιες δυνατότητές του νὰ ἀρθρώνει φιλοσοφικὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε τὶς ὅποιες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις ἐπιμέρους ἀπόψεών του μὲ ἢ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις ἄλλων Νεοελλήνων λογίων-φιλοσόφων: Ὁ Καβαλλιώτης κινεῖται ἀναμφίβολα στὴ γραμμὴ πλεύσης ποὺ χάραξε ὁ Δαμοδὸς στὸ *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς* του καὶ ἀνέδειξε ὡς τὴν κατεξοχὴν συνάδουσα μὲ τὴν παράδοση ὁ Βούλγαρης κατ' ἀρχὴν —ὅπως ὑποθέτουμε— στὶς φιλοσοφικὲς παραδόσεις του ἀπὸ τὸ ἔτος 1742 ὡς τὸ ἔτος 1759 στὴ Μαρουτσαία Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, στὴ Σχολὴ τῆς Κοζάνης καὶ στὴ Σχολὴ τοῦ Ἄθωνα καὶ στὴ συνέχεια στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ «περὶ τῆς πρώτης ἐννοίας» πρώτου βιβλίου τῆς *Λογικῆς* του, ὡς σημείωση τοῦ ὁποίου ἐνσωμάτωσε τὸ ἱστορικοφιλοσοφικὸ δοκίμιό του «περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».[64] Ἀπὸ αὐτὴν τὴ γραμμὴ πλεύσης δὲν ξεμακραίνουν τὸν Καβαλλιώτη οἱ ὅποιες διαφοροποιήσεις του ἀπὸ τὸ δάσκαλό του Βούλγαρη, ποὺ ὁ ὀξυδερκὴς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας θὰ διέκρινε κυρίως στὴν ἐκ μέρους τους ἐκτίμηση τῶν τεσσάρων τρόπων τοῦ νοεῖν κατὰ τὸν Malebranche, τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος ἀποδέχεται καὶ συμπληρώνει, ἐνῶ ὁ δεύτερος χαρακτηρίζει ὡς «ἀλλόκοτον... ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».[65]

63. Πρβ. *ὅ.π.* Γιὰ τὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Καβαλλιώτη στὸ εὐρύτερο ἱστορικοφιλοσοφικὸ πλαίσιο τῆς νεοελληνικῆς διανόησης κατὰ τὶς «ἀπαρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνος» πρβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *ὅ.π.*, σ. 46 κέ., 58 καὶ 61 κέ.

64. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *ὅ.π.*, σ. 145-166: «Τῆς λογικῆς βιβλίον πρῶτον. Περὶ τῆς Πρώτης Ἐννοίας. Κεφάλαιον πρῶτον. Τίς ποτε ἐστὶν ἡ Πρώτη Ἔννοια. Καὶ ὅπως ἄρα ἐγγίνεται τῇ ψυχῇ.»

65. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 153, σημ.: «Ὁ δὲ δὴ Μαλεβράγχης... τὰ τοῦ ὁμογενοῦς [τοῦ Καρτεσίου], ὃν ἄλλως διὰ πλείστου ἐποιεῖτο, παραδιορθούμενος, εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήνακται.»

Τοὺς δύο περὶ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν φιλοσοφοῦντες λογίους τοῦ 18ου αἰώνα συνδέει, ἄλλωστε, βαθύτατα ἡ διαρκὴς μέριμνά τους ὄχι μόνο νὰ ἀφήσουν ἐν μέρει ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά τους («ἐν μέρει τε ἀποκείσθω») τὴν «τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγὴν... ὡς Θειοτέραν... οὖσαν, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὅρια ὑπερβαίνουσαν»,[66] ἀλλὰ καὶ νὰ προσαρμόσουν τὰ ὅσα οἱ ἴδιοι εἶχαν νὰ προτείνουν στὶς θεολογικὲς ἀρχὲς καὶ ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τους.[67] Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς —παρὰ καὶ τὶς ἀκόμη καὶ σήμερα εὐδιάκριτες δυνατότητές τους νὰ ὑπηρετήσουν τὴ Δέσποινα τῶν ἐπιστημῶν διερευνώντας ἀπὸ κάθε ἄποψη ζητήματα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας— φιλοσόφησαν θεολογοῦντες καὶ θεολόγησαν φιλοσοφοῦντες.

Τὸ ὅτι ὁ Καβαλλιώτης στὴν περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του ξεπέρασε, κατὰ κόρον θεολογῶν, τὸν Βούλγαρη δὲν μᾶς ἐκπλήσσει. Εἴθισται οἱ μαθητὲς νὰ ἀκολουθοῦν συχνὰ τοὺς παράδρομους καὶ ὄχι τὶς λεωφόρους ποὺ ἄνοιξαν οἱ δάσκαλοί τους.

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

66. Πρβ. *ὅ.π.*, σ. 158: «Καλείσθω δὲ αὕτη τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγή· ἐν μέρει τε ἀποκείσθω ὡς Θειοτέρα τις οὖσα, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὅρια ὑπερβαίνουσα.»

67. Πρβ. καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἄποψη τοῦ Καβαλλιώτη στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὅ.π., σ. 181: «Εἴγε τὸ θεῖον ὑπό τινων τάττεται ἐν τῇ κατηγορίᾳ, καταχρηστικῶς τοῦτο γενέσθω διά τινα ἀναλογίαν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κτίσματος τυγχάνουσαν. οὐ μὴ δὲ κυρίως, πῶς γὰρ ἐμπερικλεισθήσεται ὁ ἀπεριόριστος καὶ ἄπειρος ἐν πεπερασμένοις, ἄπαγε, οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ ὄν, ὡς εἰπόντες ἔφθημεν, συνωνύμως ἀνήκει τῷ Θεῷ καὶ τοῖς κτίσμασι. σκιαὶ γὰρ τὰ κτιστὰ τῷ Θεῷ παραβαλλόμενα.»